

تأملی بر خنجرها، کاردها و پیش قبض های دوره صفوی و جایگاه آن ها در سازمان اجتماعی، فرهنگی و نظامی این دوره

دکتر میترا شاطری^۱

محبوبه جلودار^۲

دریافت: ۱۳۹۸/۰۵/۲۵

پذیرش: ۱۳۹۹/۰۴/۱۴

چکیده:

جنگ افزارها از گذشته تاکنون نقش مهمی در تاریخ بشر ایفا کرده اند. خنجر، کارد و پیش قبض از جمله سلاح های تیغه دار بودند که در سطح جامعه، هم در میان نظامیان و هم در بین اشراف و مردم عادی ایران دوره صفوی در شرایط عادی استفاده می شدند. هدف از پژوهش حاضر، بررسی جایگاه سلاح های تیغه دار همچون خنجر، کارد و پیش قبض، به استثنای شمشیر در سازمان نظامی و اجتماعی - فرهنگی این دوره است. لذا پژوهش حاضر از طریق بررسی و مطالعه متون و منابع مرتبط همچون نگاره ها و همراه شواهد برجای مانده و موجود در موزه ها و مجموعه های داخل و یا خارج از ایران سعی در پاسخ گویی به این پرسش ها را دارد که: الگوی استفاده و کاربرد این سلاح ها در میان اقشار مختلف مردم در دوره صفوی چگونه و به چه شکل بوده است؟ و از چه نقوش و شیوه هایی برای تزئین این دسته از سلاح ها استفاده شده است؟ این پژوهش به روش توصیفی - تحلیلی و از نوع مطالعه تاریخی؛ و با گردآوری اطلاعات به صورت میدانی - کتابخانه ای، به مقایسه و تحلیل داده ها پرداخته است. یافته های حاصل از این پژوهش نشان می دهد اهمیت این سه سلاح در میان نظامیان و دربار به یک اندازه نبوده و میزان استفاده از نقوش تزئینی نیز در این سلاح ها بسیار متنوع و مختلف بوده است.

واژگان کلیدی: سلاح های تیغه دار، دوره صفوی، خنجر، کارد، پیش قبض.

Shateri.Mitra@lit.sku.ac.ir

۱- استادیار گروه باستان شناسی دانشگاه شهرکرد

mah.jelodar@yahoo.com

۲- دانش آموز ختهی کارشناسی ارشد باستان شناسی، دانشگاه هنر اصفهان

مقدمه:

مطالعه تاریخ جنگ به عنوان یکی از مهم ترین رخدادهای تمدنی، لازم و ضروری است. جنگ‌ها از دنیای باستان تا امروز عامل انتقال بسیاری از فرهنگ‌ها، تکنیک‌ها، جنگ‌افزارها و فناوری‌های مربوط به جنگاوری بوده‌اند. علاوه بر نقش و اهمیت تدافعی یا تهاجمی که سلاح‌ها در جنگ داشته‌اند؛ برخی از آن‌ها به‌عنوان نمادی از قدرت شاهانه دارای نقش دوگانه سیاسی - نظامی مهم‌تری نیز بوده‌اند. در میان انواع سلاح‌های رزمی که خود دربرگیرنده گونه‌های مختلفی همچون کوبنده‌ها، پرتاب‌شونده‌ها، سلاح‌های تیغه‌دار و سلاح‌های زهدار می‌شوند؛ سلاح‌های تیغه‌دار همچون شمشیر، خنجر، کارد و پیش‌قبض به دلیل قدرت بالایی که در برتری تدافعی یا تهاجمی داشته‌اند، از مهم‌ترین گونه‌ها به شمار می‌آیند. تنوع بسیار بالای شمشیرها از یک‌سو و عدم وجود اطلاعات و شناخت کافی از دیگر انواع سلاح‌های تیغه‌دار دوره صفویه سبب شد تا پژوهش حاضر تنها به مطالعه سه سلاح سرد تیغه‌دار خنجر، کارد و پیش‌قبض محدود گردد.

خوشبختانه از دوره صفوی نسخ مصور و دیوارنگاره‌های بسیاری برجا مانده است. مطالعه این آثار در کنار کتب تاریخی و سفرنامه‌ها به درکی درست از جایگاه این سلاح‌ها در دوره صفوی می‌انجامد. چرا که در خلال ترسیم صحنه‌های رزم، بزم و حتی سیاسی، بسیاری از جزئیات قابل توجه توسط نگارگران رعایت و ترسیم شده است؛ نکته‌ای که در مطالعه ابزارآلات دوره صفوی که تا امروز انجام پذیرفته، کمتر بدان توجه شده است.

در این پژوهش برای تنویر جایگاه جنگ‌افزارهای یادشده در ارتش و جامعه صفوی علاوه بر مطالعه منابع تاریخی و سفرنامه‌ها؛ به بررسی خنجرها، کاردها و پیش‌قبض‌های منسوب به این دوره که در موزه‌ها و مجموعه‌های خصوصی داخل و یا خارج از ایران نگهداری می‌شوند و مقایسه آن‌ها با نگاره‌های موجود، پرداخته خواهد شد.

هدف از پژوهش حاضر، بررسی جایگاه کارد، خنجر و پیش‌قبض، در سازمان نظامی و اجتماعی - فرهنگی این دوره و پاسخ‌گویی به این پرسش‌هاست که: از چه نقوش و شیوه‌هایی برای تزئین این سلاح‌ها استفاده شده است؟ و اینکه الگوی استفاده و کاربرد این سلاح‌ها به چه نحو بوده است؟

ادبیات تحقیق:

پیش‌قبض، خنجر و کارد از جمله سلاح‌های تیغه‌دار کوچک و بُرنده دوره‌ی صفوی بوده‌اند. شکل ظاهری هر سه سلاح و نحوه‌ی کاربرد آن‌ها، بسیار شبیه به هم بوده است. از این جنگ‌افزارها برای مبارزه‌های تن‌به‌تن و آسیب رساندن به نقاط حساس بدن استفاده می‌شده است. با وجود شباهت‌های بسیار این سلاح‌ها، هر سلاح منحصر به بخشی از جامعه‌ی صفویان بوده، بنابراین کارکردهای اجتماعی متفاوتی داشته‌اند که در ادامه به بررسی ویژگی‌های هر یک از این سه سلاح پرداخته خواهد شد:

۱. خنجر:

خنجر رزم‌بزاری است که در جنگ‌های تن‌به‌تن کارآمد بوده است. این سلاح از جمله جنگ‌افزارهای مؤثر در ارتش صفوی بوده است. این جنگ‌افزار که نمونه‌ی دیگری از رزم‌بزارهای تیغه‌دار یا برنده به شمار می‌آید، یکی از سلاح‌های قورچیان، قزلباشان، جزایریان، تفنگچیان و صوفیان (سیوری، ۱۳۸۲: ۱۷۲؛ معطوفی، ۱۳۸۲: ۶۹۵؛ فلسفی، ۱۳۶۴: ۲۶۱؛ بیانی، ۱۳۵۳: ۷۴) بوده است. علاوه بر این‌ها در داستان «حسین کرد شبستری» که در زمان شاه‌عباس اول نوشته شده است، از خنجر به‌عنوان سلاح عیاران و جنگ‌افزاری برای جنگ‌های تن‌به‌تن یاد شده است (افشار، ۱۳۸۸: ۳۲). دهخدا خنجر را سلاحی نوک‌دار و برنده و نوعی کارد یا شمشیر کوتاه نوک‌تیز هلالی معرفی و اشاره می‌کند که به این سلاح، دشنه هم می‌گویند (دهخدا، ۱۳۷۷: ۸۷۸). دسته کوتاه این سلاح، کارایی آن را در جنگ‌های نزدیک و تن‌به‌تن دوچندان می‌کرده است. علاوه بر این برندگی تیغه آن در حدی است که زره‌ها را می‌شکافد و در مواقعی که شمشیر سرعت عمل لازم را ندارد؛ جایگزین مناسبی برای آن است (واله‌اصفهانی، ۱۳۷۲: ۲۳۸).

اهمیت تشریفاتی خنجر در دوره‌ی صفوی:

نکته مهمی که منابع این دوره بارها به آن اشاره کرده‌اند، اهمیت خنجر به‌عنوان جنگ‌افزاری شاهانه است. شاردن در سفرنامه خود توضیح مفیدی درباره‌ی خلعت‌دادن در این دوره ارائه کرده است. به گفته وی «خلعت‌دادن در ایران تابع شرایط خاصی است و هر زمان

شاه بر سر آن است به افراد موردنظر، به ویژه به سفیر خلعت بدهد، قبلاً می‌اندیشد هرکدام درخور چه مایه خلعت می‌باشند. خلعت کامل عبارت است از یک رأس اسب با زین و برگ، شمشیر، خنجر و دو دست لباس کامل یکی تابستانی و دیگری زمستانی. پادشاهان ایران خلعت کامل را منحصرأً به سفیران و پادشاهان بزرگ، مانند امپراتوران هند می‌دهند و به سفرای پادشاهان اروپا فقط شمشیر یا خنجر یا اسب بدون زین و سازوبرگ به علاوه جامه می‌بخشند. «واله اصفهانی» نیز از خنجر به عنوان خلعت و پاداش شاهانه یاد می‌کند: «و از آن جمله آنان که بر مدارج عز و علا ارتقا داشتند به اعطای جیقه‌های مرصع و کمر خنجر و کمر شمشیرهای مکمل به در و گوهر افسر امتیاز بر سر گذاشتند» (واله اصفهانی، ۱۳۷۲: ۳۷۵).

شاردن علاوه بر اینکه این سلاح را هدیه‌ای شاهانه می‌داند؛ در شرح تاج‌گذاری شاه‌صفی به این موضوع نیز اشاره می‌کند که خنجر مانند شمشیر، سلاح پادشاهان است و در حقیقت نقشی نمادین و تشریفاتی نیز ایفا می‌کند: «شمشیر را به طرف چپ و خنجر را به طرف راست شاه بست». در صحنه پذیرایی شاه عباس دوم از ندرمحمدخان، فرمانروای ترکستان، شاه و درباریان، علاوه بر شمشیر، خنجر نیز همراه دارند. این صحنه نقش تشریفاتی خنجر در میان صفویان را کاملاً تأیید می‌کند (تصویر ۱).

اولناریوس خنجر را از جمله سلاح‌هایی معرفی می‌کند که به‌طور معمول و در شرایط عادی همراه مردم ایران است. «ایرانیان به دور کمر خود چارگری که چهار ساعد درازا دارد، می‌پیچند و چنانچه تا حدی ثروتمند باشد روی آن چارگری قشنگ دیگری از ابریشم که شال نام دارد: می‌بندند. درون چارگری برخی خنجر، چاقو و دستمال می‌گذارند» (اولناریوس، ۱۳۶۳:

۲۸۵)

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

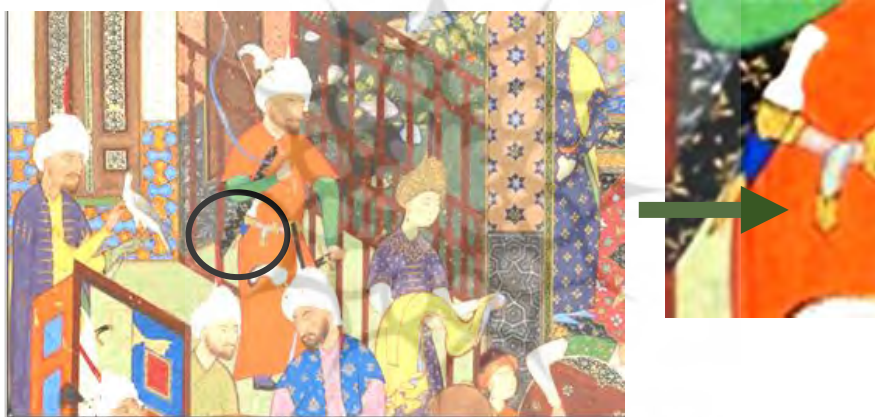

تصویر ۱- کاخ ۴۰ ستون، تالار مرکزی، مجلس پذیرایی شاه‌عباس دوم از ندرمحمدخان (مأخذ: نگارنده)

مشخصات کلی خنجرهای صفوی:

در قرن نهم هجری قمری، تیغه‌ی خنجرهایی که در ایران استعمال می‌شدند تا حدی منحنی بودند و در قرون دهم و یازدهم هجری قمری، بر درجه‌ی انحنای آن‌ها افزوده شد و تیغه‌ها کاملاً قوس‌دار و منحنی ساخته می‌شدند (زکی، ۱۳۶۶: ۲۷۲). تیغه‌ی نوع اول هر قدر به سمت نوک می‌رفت، باریک‌تر می‌شد و سر تیغه تقریباً مثلث شکل بود. خنجرهای نوع دوم تیغه‌های بسیار نازکی داشتند که در وسط ضخامت زیادی می‌یافت و بر روی آن‌ها شیارهایی برای استحکام بیشتر نقش می‌گردید. نوک آن‌ها نیز مخروطی شکل بود (معطوفی، ۱۳۸۲: ۷۲۷). همان‌طور که اشاره شد خنجرهای با انحنای زیاد در دوره‌ی صفوی رواج یافتند. نگاره‌های این

دوره به وضوح این موضوع را تأیید می‌کنند. نگاره‌هایی که در اوایل حکومت صفوی کشیده شده‌اند، انحناى ملایم‌تری را در تیغه خنجرها نشان می‌دهند (تصویر ۲) و نگاره‌های یک سده بعد، خنجرهایی با تیغه‌های کاملاً منحنی را نشان می‌دهند (تصویر ۳). دسته خنجرهای ایرانی را از استخوان‌های معمولی، عاج شیرماهی یا شاخ گاو میش می‌ساختند. قبضه خنجرهای صفوی (I) شکل ساخته می‌شد. البته نوع دیگری از دسته‌ها هم وجود داشته که کمتر متداول بودند. ظاهر این دسته‌ها کاملاً متفاوت است. قبه آن منحنی شکل است و انتهای دسته طرحی شبیه به بلچاق دارد (تصویر ۴). از این نوع قبضه فقط یک مورد پیدا شد و با توجه به این نکته که در نگارگری نیز نمونه‌های کمی از آن دیده می‌شود، باید این‌طور نتیجه گرفت که شکل مورد بحث رواج چندانی نداشته است (تصویر ۵).

تصویر ۲- نگاره‌ای از خمسه نظامی، ۹۴۶ - ۹۵۰ هـ. ق، انحناى ملایم تیغه خنجر (مأخذ: URL 1)

تصویر ۳- کتاب تاریخ جهان‌آرا، نگاره‌ی جنگ نجم ۱۰۹۴ هـ - ق، انحنای ملایم تیغه خنجر (مأخذ: URL 2)

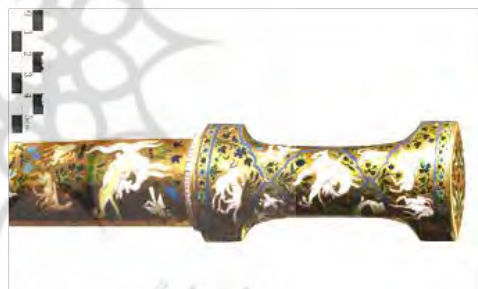
تصویر ۴: قبضه مزین به جواهر، دوره‌ی صفوی، موزه ارمیتاژ (مأخذ: URL 3)

تصویر ۵- شاهنامه شاه طهماسبی، «سهراب رستم را بر زمین می‌زند»، موزه هنرهای معاصر تهران، خنجر با قبضه بلچاق مانند (مأخذ: URL 4)

نقوش تزئینی خنجرها:

به طور کلی خنجرهای این دوره، در مقایسه با دیگر سلاح‌ها تزئینات بیشتری داشته‌اند. بیشترین نقوش تزئینی که بر خنجرهای صفوی اجرا شده‌اند؛ نقوش جانوری هستند. این صحنه‌ها عموماً حملهٔ حیوانات به یکدیگر را نشان می‌دهند (تصویر ۶). گاهی نیز دسته‌ها را مرصع و جواهرنشان می‌کردند (رومانسکی، ۱۳۴۶: ۹۹). در بسیاری از نمونه‌ها حاشیهٔ بالا و پایین دسته با سنگ‌های قیمتی مثل یاقوت، زمرد و مروارید، مزین می‌شد (تصویر ۷). غلاف خنجرهای این زمان را به دو شکل می‌ساختند. برخی از آن‌ها از فلزات گران‌بها مثل طلا ساخته می‌شدند و بر روی آن‌ها نقش‌ونگار ایجاد می‌کردند (تصویر ۸). بر برخی دیگر از غلاف‌ها نیز، روکشی از چرم ساغری می‌کشیدند (رومانسکی، ۱۳۴۶: ۱۰۰) (تصویر ۹).

تصویر ۶: دسته خنجر با نقوش جانوری، دوره صفوی، موزه ارمیتاژ (URL 3)

تصویر ۷: دسته خنجر مزین به سنگ‌های قیمتی، دوره صفوی، موزه ارمیتاژ (URL 3)

تصویر ۸- غلاف فلزی میناکاری شده، دوره صفوی، موزه ارمیتاژ (مأخذ: URL 3)

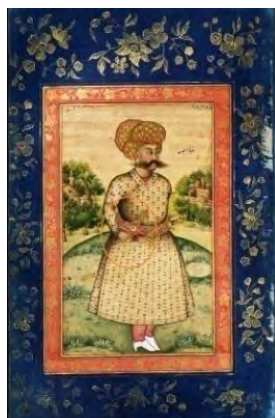

تصویر ۹- نمونه‌ای از غلاف‌های چرمی دوره صفوی، مجموعه والاس لندن (مأخذ: URL 5)

بازتاب خنجرها در نگارگری دوره صفوی:

در نگاره‌ها جزئیات و نقوشی که برای تزئین استفاده شده است، قابل تشخیص نیست؛ اما تزئینات زیاد بر روی آن‌ها کاملاً مشهود است. قبه و کفشک غلاف‌ها با سنگ‌های قیمتی و درخشان مرصع‌کاری می‌شد. سطح دسته و غلاف نیز با رنگ‌های درخشان که اشاره به طلا دارد، رنگ‌آمیزی شده است (تصویر ۱۰).

تصویر ۱۰- مرقع خوشنویسی ایرانیان و هندیان، پرتره شاه سلیمان، اواخر قرن ۱۰ هـ. ق (مأخذ: URL 6)

۲. کارد:

کارد سلاحی کوچک و یک‌لبه و در شاهنامه از این کلمه چهار بار به‌عنوان سلاح یاد شده است (پورداوود، ۱۳۸۲: ۷۶). دهخدا از آن به‌عنوان ابزاری برنده که از آهن یا فولاد ساخته شده و دارای تیغه و دسته است، یاد می‌کند (دهخدا، ۱۳۷۷: ۶۹۶).

صنعت کاردسازی در دوره صفوی به اوج خود می‌رسد. این سلاح کارکردهای مختلفی داشته است، از جمله نشانی از رتبه و جایگاه افراد بوده است. مخصوصاً در نمونه‌هایی که استادانه و با جزئیات طراحی شده بودند. در نزاع‌های خیابانی و میادین نبرد، به‌عنوان سلاحی برای جنگ‌های تن‌به‌تن استفاده می‌شده است؛ زیرا این قبیل جنگ‌ها با استفاده از کارد تمام می‌شدند (Moshtagh Khorasani, 2006: 26). شیوه کاربرد آن به این صورت است که کارد به سمت جلو گرفته می‌شود و سینه، شکم، پهلو و حلق را از نزدیک مورد حمله قرار می‌دهد و با پاره کردن این نواحی موجب مرگ سریع فرد می‌شود.

مشخصات کلی کاردهای صفوی:

همان‌طور که پیش‌تر ذکر شد، تیغه کاردهای صفوی یک لبه و از فولاد آب‌دیده ساخته شده بود. تیغه این سلاح بلند و نوک‌تیز است و در پشت و روی کارد پهن است و هرچه به سوی نوک پیش می‌رود، باریک‌تر می‌شود. نوک بسیاری از کاردهای صفوی مخروطی شکل و برجسته است (تصویر ۱۱). در صورتی که برخی دیگر این ویژگی را ندارند (تصویر ۱۲).

تصویر ۱۱- نمونه‌ای از کاردهای صفوی با تکمهی مخروطی (مأخذ: URL 7)

تصویر ۱۲- نمونه‌ای از تیغه‌های ساده‌ی صفوی (مأخذ: خزانه جنگ‌افزار موزه‌های بنیاد)

پایه کاردهای این زمان، به دو شکل شیب‌دار و مدور ساخته می‌شدند (تصاویر ۱۳ و ۱۴). نوع شیب‌دار رواج بیشتری داشته است و اکثر کاردهای این دوره به این شکل ساخته شده‌اند.

تصویر ۱۴- کارد با پایه‌ی مدور (مأخذ: موزه ملی ایران)

تصویر ۱۳- کارد با پایه‌ی شیب‌دار (مأخذ: خزانه جنگ‌افزار موزه‌های بنیاد)

نقوش تزئینی کاردها:

تیغه کاردهای صفوی پر نقش‌ونگار نیستند، اما هیچ‌کدام هم عاری از تزئین رها نشده‌اند. این نقوش از لبه پایین سلاح آغاز و تا یک‌سوم تیغه ادامه پیدا می‌کنند. نقوشی تزئینی بر این سلاح در سه گروه نقوش جانوری، گیاهی و تلفیقی از نقوش گیاهی و کتیبه‌های نوشتاری طبقه‌بندی می‌شوند (تصاویر ۱۵ - ۱۷).

تصویر ۱۵- نقوش جانوری بر تیغهی
کارد (مأخذ: موزه ملی ایران)

تصویر ۱۶: کارد صفوی با مزین به نقوش گیاهی
(مأخذ: خزانه جنگ‌افزار موزه‌های بنیاد)

تصویر ۱۷: کارد صفوی با ترکیب نقوش گیاهی و کتیبه، بخشی از آیه ۱۰
سوره انفال. یا رضوان یا سلطان، یا برهان و یا سبحان، قلم‌زنی نصر من الله و
فتح القریب و بشر المومنین، یا منان و یا حنان. موزه رضا عباسی (مأخذ:
نگارنده)

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

اکثر کاردهای صفوی دسته‌هایی از جنس عاج شیرماهی دارند. مقاومت بیشتر، سطح صاف‌تر و لغزش کمتر آن در دست از جمله مزایای عاج شیرماهی هستند (Moshtagh Khorasani, 2006: 28). (تصویر ۱۸). دسته کاردها عموماً ساده است و تنها در یک نمونه نقوش تزئینی بر دسته دیده می‌شود (تصویر ۱۹).

تصویر ۱۸- کارد صفوی با دسته‌ای از جنس عاج شیرماهی (مأخذ: خزانه جنگ‌افزار موزه‌های بنیاد)
تصویر ۱۹- دسته‌ی کارد از جنس عاج و طلاکوبی نقوش تزئینی (مأخذ: موزه رضا عباسی)

غلاف یک کارد ظاهر ساده‌ای دارد؛ جنس آن از چوب است و با چرم پوشیده شده است. در برخی نمونه‌ها نیز روکش چوب از جنس پارچه است و جزئیات روی مخمل یا پارچه‌های ابریشمی اجرا شده‌اند. متأسفانه از غلاف‌های چرمی نمونه‌ای در دست نداریم. در یک نمونه، غلاف با پارچه زرین‌رنگ حریر به رنگ بنفش پوشانده شده است (تصویر ۲۰).

تصویر ۲۰- غلاف کارد با روکشی از پارچه‌ی حریر (مأخذ: خزانه جنگ‌افزار موزه‌های بنیاد)

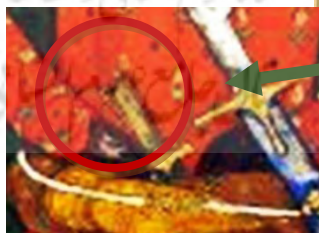
بازتاب کاردها در نگارگری دوره صفوی:

در نگاره‌های صفوی جزئیات کاردها به خوبی مشخص نیست و در این باره اطلاعات بیشتری در اختیار ما نمی‌گذارند. البته شکل ظاهری آن‌ها متفاوت از جنگ‌افزارهای باقی‌مانده از این دوره نیستند. در پرتره نجیب‌زاده صفوی، ویژگی‌های کارد وی مطابق با مواردی است که پیش از این ذکر شد (تصویر ۲۱). مورد جالب‌توجهی که از بررسی نگاره‌ها متوجه می‌شویم، این است که در تصاویر شاه‌عباس، کارد وی بلچاق دارد. این موضوع کاملاً متفاوت از شکل کاردهای موجود و نگاره‌ها است (تصویر ۲۲).

تصویر ۲۱- کارد شاهزاده صفوی، ۱۷۰۳ م/ ۱۱۱۵ هـ - ق (مأخذ: URL 2)

تصویر ۲۲- پرتره‌ی شاه‌عباس همراه با کارد بلچاق‌دار، از آلبومی متعلق به سلاطین هند، ۱۰۲۲ هـ - ق (مأخذ: URL 1)

۳. پیش قبض:

متأسفانه اطلاعات اندکی در مورد این سلاح در دست است. نام این سلاح در میان کتب تاریخی و سفرنامه‌های معاصر با سلسله صفوی بازتابی نداشته است. قبل از دوره صفوی نیز از این سلاح ذکری به میان نیامده و احتمالاً در این دوره استفاده از آن شروع شده است. لغت‌نامه دهخدا پیش قبض را ابتدا به‌عنوان نوعی سلاح معرفی می‌کند. پس از آن به این موضوع اشاره می‌کند که پیش قبض فنی در ورزش کشتی نیز بوده است (دهخدا، ۱۳۷۷: ۱۱۳۵). ذکاء پیش قبض را نوعی از خنجرهای دوره صفوی می‌داند و از آن با نام دشنه هندی یاد می‌کند: «تیغه دشنه‌های هندی یا پیش قبض‌ها بزرگ‌تر و با نوک بسیار باریک و دارای دسته‌های استخوانی مخروطی بودند. تیغه آن‌ها تنها از یکسو تیزی و برنگی داشت» (ذکاء، ۱۳۵۰: ۲۱۰).

مشخصات کلی پیش قبض‌های صفوی:

پیش قبض‌ها مشخصات جالب توجهی دارند: دو لبه تیغه خمیده است و قسمت ابتدایی آن مقعر و در انتها محدب شکل است. مشخصه دیگر این اسلحه چرخش T شکل در پشت تیغه آن است. این شکل در امتداد طول تیغه پشتی کشیده شده و تا قسمت برنده پشت تیغه ادامه دارد. تیغه جنگ‌افزار مذکور پهن است و هرچه به سمت نوک آن پیش می‌رود؛ باریک‌تر می‌شود. قبضه آن شبیه به دسته تپانچه است و از دو قطعه عاج شیرماهی که به یکدیگر پرچ شده‌اند؛ تشکیل شده است (Moshtagh Khorasani, 2006: 237). غلاف این سلاح نیز از دو تکه چوب که به هم چسبانده و با چرم ساغری پوشانده شده‌اند، ساخته شده است: (Ibid 239).

نقوش تزئینی پیش قبض‌ها:

از پیش قبض‌های دوره صفوی تعداد زیادی باقی نمانده است. هر دو نمونه‌ای که اکنون در دست است؛ متعلق به اواخر این دوره هستند. شکل ظاهری این اسلحه با توضیحاتی که در بالا بیان شد، کاملاً همخوانی دارد. نقوشی که بر پیش قبض‌ها به کار رفته‌اند را در دو گروه گیاهی و کتیبه‌های نوشتاری می‌توان جای داد (تصاویر ۲۳ و ۲۴).

تصویر ۲۴- کتیبه‌های نوشتاری بر پیش قبض، نصرمن الله و فتح القریب، لم یلد و لم یولد و لم یکن له کفواً احد، یا الله یا مجید، اواخر دوره‌ی صفوی (مأخذ: مجموعه خصوصی)

تصویر ۲۳- پیش قبض با تزئینات گیاهی، اواخر دوره‌ی صفوی (مأخذ: مجموعه خصوصی)

بازتاب پیش قبض‌ها در نگارگری دوره صفوی:

پیش قبض‌ها کمتر در نگاره‌های این دوره دیده می‌شوند. در نگاره شماره «۲۴»، در دست گیو سلاحی دیده می‌شود که بسیار شبیه نمونه‌هایی است که در بالا معرفی شدند. تیغه این اسلحه یک‌لبه و T شکل است و دسته آن خمیدگی مختصری دارد (تصویر ۲۴).

تصویر ۲۴- شاهنامه فردوسی، ۱۰۶۰ هـ - ق، موزه رضا عباسی، «گیو تحزاورا به انتقام مرگ بهرام می‌کشد» (مأخذ: URL 4)

روش پژوهش:

اطلاعات مورد نیاز پژوهش به صورت میدانی - کتابخانه‌ای گردآوری و به شیوه توصیفی - تحلیلی به بررسی داده‌ها پرداخته شده است.

بحث و تحلیل:

خنجرها علاوه بر اینکه جنگ‌افزایی‌گشونده در میدان نبرد بوده‌اند؛ در تشریفات درباری و حتی در میان عامه مردم نیز جایگاه ویژه‌ای داشته‌اند و با توجه به نگاره‌های این دوره، همواره همراه مردان صفوی بوده‌اند. سیاحتی که در این دوره به ایران سفر کرده‌اند، در توضیح خلعت دادن به این نکته اشاره می‌کنند که خنجر از جمله هدایایی بوده که به سفرای خارجی و درباریان داده می‌شده است. مورخان دوره صفوی نیز بارها به این موضوع اشاره کرده‌اند (اسکندرببیگ ترکمان، ۱۳۸۷: ۲۶۰؛ واله اصفهانی، ۱۳۷۲: ۳۷۵). خنجرهایی که از این دوره باقی مانده‌اند، تزئینات بسیار زیاد و گران‌بهایی دارند. این مقدار از تزئینات نشان می‌دهد که این خنجرها متعلق به درباریان بوده‌اند و این موضوع اهمیت خنجر به‌عنوان سلاحی تشریفاتی را ثابت می‌کند. با توجه به این موضوع که خنجر نمادی از سلطنت بوده است، جای تعجب ندارد که در نگاره‌های این دوره همواره در دست شاهان است. در حقیقت کارکرد سلاح تشریفاتی، رساندن پیام‌های مشخصی است. این نمادها و مفاهیم هستند که بین سلاح‌های جنگی و تشریفاتی دوره صفوی تمایز ایجاد می‌کنند.

در نگاره‌هایی که صحنه‌های تشریفاتی را به تصویر کشیده‌اند، خنجر در سمت راست و شمشیر در سمت چپ بسته شده است و از آنجایی که این الگو در همه نگاره‌های تشریفاتی تکرار شده است، می‌توان آن را به‌عنوان شاهی بر محل قرارگیری این سلاح‌ها دانست. در نگاره‌های غیرتشریفاتی نیز خنجر در سمت راست قرار دارد، اما در برخی موارد این الگو رعایت نشده است و خنجر در سمت چپ جنگجو دیده می‌شود. موضوع بسیار مهمی که در مورد محل قرار گرفتن سلاح‌ها باید به آن توجه داشت، چپ‌دست یا راست‌دست بودن سربازان است. در هنگام جنگ، مهم‌ترین موضوع توانایی بهتر در استفاده از سلاح است. به همین دلیل با قاطعیت درباره سمت قرار گرفتن جنگ‌افزارها صحبت کردن، اشتباه است. در نگاره «رسیدن بهرام بر سر اژدر و گنج»، خنجر در سمت چپ سوار است. این نگاره دست چپ بودن مرد اسب‌سوار را به‌خوبی نشان می‌دهد. علاوه بر خنجر، شمشیر وی نیز در سمت چپ است و زه کمانش را هم با دست چپ کشیده است (تصویر ۲۵).

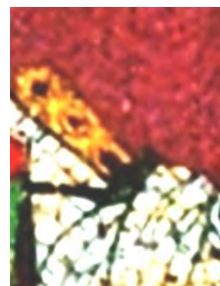
تصویر ۲۵- خمسه نظامی، ۹۷۱ هـ - ق، «رسیدن بهرام بر سر اژدر و گنج» (مأخذ: URL 6)

کاردها هم به عنوان سلاح و هم به عنوان ابزار استفاده می شدند. هرچند شکل ظاهری و نحوه کاربرد خنجر با کارد و حتی پیش قبض، شباهت بسیاری دارد؛ اما این موضوع باعث نمی شود که اهمیت تشریفاتی و نظامی این سه سلاح به یک اندازه باشد. اهمیت کارد و پیش قبض در دربار و میدان نبرد به هیچ وجه به اندازه خنجر نبوده و بیشتر توسط مردم عادی و در نزاع های خیابانی استفاده می شدند.

محل قرارگرفتن کاردها نیز از قاعده مشخصی پیروی نمی کند. در برخی نگاره ها، در سمت راست و در برخی دیگر در سمت چپ جای گرفته اند (تصاویر ۲۶ و ۲۷).

تصویر ۲۶- کاخ چهل ستون، تالار مرکزی، نگاره ی شاه عباس دوم از ندرمحمدخان (مأخذ: نگارنده).

تصویر ۲۷- تفنگ‌دار شاه‌عباس، کارد بر سمت راست بسته شده (مأخذ: URL 2)

شکل ظاهری و اندازه کوچک پیش قبض، نشان می‌دهد که از آن برای جنگ‌های تن‌به‌تن استفاده می‌شده است. این موضوع در نگاره‌های دوره صفوی به وضوح قابل پیگیری است. به این نکته اشاره شد که در منابع و سفرنامه‌های دوره صفوی به این سلاح اشاره‌ای نشده است و نمی‌توان در این باره که کدام رسته‌های ارتش صفوی از آن استفاده می‌کردند، اظهار نظر کرد؛ اما قطعاً و با توجه به کاربرد آن در جنگ‌های نزدیک، سلاح کارآمدی در میدان نبرد و بیش از آن در نزاع‌های خیابانی بوده است و با توجه به این موضوع که مردان صفوی در هر موقعیتی سلاح همراه داشتند، می‌توان حدس زد که پیش قبض بیشتر توسط مردم عادی استفاده می‌شده است.

پیش قبض را نمی‌توان در شمار جنگ‌افزارهای تشریفاتی به حساب آورد. اول به این دلیل که در هیچ منبع صفوی به این موضوع اشاره نشده است و دوم اینکه تزئینات به کار رفته بر این سلاح بسیار ساده هستند و مهم‌ترین دلیل این است که اگر چنین نقشی داشتند، به طور قطع در نگاره‌های شاهان صفوی بازتاب داشت؛ اما در نگاره‌های شاهان صفوی به هیچ وجه نشانی از این سلاح دیده نمی‌شود.

نتیجه‌گیری:

در دوره صفوی در سایه ثبات و امنیت سیاسی که ایجاد شده بود، هنر و صنعت مجال ظهور دوباره یافتند. فلزکاری و ساخت ابزارآلات مرتبط با جنگ از صنایعی بودند که در این دوره به رشد قابل توجهی دست یافتند. ساخت جنگ‌افزار، در ایران سابقه طولانی دارد. این

مهارت در طول تاریخ از دوره‌ای به دوره دیگر منتقل می‌شد. اوج پیشرفت در این زمینه را در دوره صفوی شاهد هستیم.

در پاسخ به این پرسش که الگوی استفاده و کاربرد این سلاح‌ها به چه نحو بوده، باید گفت از میان سه سلاح بررسی شده در این مقاله، خنجر نقش تشریفاتی بسیار مهمی ایفا می‌کرده است. خنجرها نمادی از سلطنت بودند و به همین دلیل است که در نگاره‌ها نیز شاهان همواره این سلاح را در دست دارند. برخلاف خنجر، پیش‌قبض و کارد نقش تشریفاتی در دربار صفویان نداشتند. شباهت‌های ظاهری این دو سلاح با خنجر نباید باعث شود که عملکرد یکسانی برای آن‌ها در نظر گرفت. گزارشی از استفاده از پیش‌قبض در ارتش صفوی در دست نداریم و با توجه به بازتاب محدود آن در نگارگری، باید اینطور نتیجه گرفت که پیش‌قبض‌ها در سازمان نظامی و دربار صفوی جایگاهی نداشتند، اما میان مردم عادی اهمیت ویژه‌ای داشته‌اند.

خنجرها در مقایسه با سایر جنگ‌افزارهای این دوره تزئینات بیشتری را نشان می‌دهند. بر این سلاح بیش از هر نقش دیگری نقوش جانوری دیده می‌شوند. این نقوش حمله شیر به غزال‌ها را نشان می‌دهند. نکته بسیار جالب در مورد خنجرها این است که بر سطح آن‌ها از کتیبه‌های نوشتاری استفاده نشده است. تزئیناتی که بر پیش‌قبض‌ها به‌کار رفته‌اند شامل کتیبه‌های نوشتاری و نقوش اسلیمی هستند. متونی که بدین منظور انتخاب شده‌اند، آیات قرآنی و مذهبی هستند که بر وحدانیت خداوند تأکید دارند. عبارت نصر من الله و فتح القریب، لم یلد و لم یولد و لم یکن له کفواً احد، یا الله، یا مجید و یا حنان مضامینی هستند که بر سطح پیش‌قبض‌ها نقش بسته‌اند. بر سطح کاردهای این دوره نیز از آیات قرآنی و عبارات مذهبی استفاده شده است. آیات یک و دو سوره نصر، مالنصر و الله من عندالله (بخشی از آیه ده سوره انفال)، نصر من الله و فتح القریب و بشر المومنین، یا سلطان یا سبحان، یا برهان یا دیان، یا رحمن یا رحیم، یا حنان یا منان و یا رضوان مضامینی هستند که بر کاردها دیده می‌شوند. تفاوتی که کتیبه‌های کاردها با پیش‌قبض‌ها دارند در این است که بر سطح آن‌ها نام سازنده و تاریخ ساخت نیز دیده می‌شود. علاوه بر کتیبه، از نقوش گیاهی و جانوری - نقش غزال - نیز بر سطح کاردها استفاده شده است.

موضوعی که اطلاعات موجود درباره‌ی کاردها را به چالش می‌کشد، بازتاب محدود آن‌ها در نگارگری و متون تاریخی معاصر با سلسله‌ی صفوی است. در توضیح جامعه‌ی صفوی همیشه به این موضوع اشاره شده است که مردان صفوی مسلح از خانه خارج می‌شدند و کارد آن‌ها سلاحی بوده که همواره همراه داشتند؛ اما بررسی نگاره‌ها و منابع تاریخی صفوی به هیچ‌وجه چنین موضوعی را نشان نمی‌دهد. در عوض در سفرنامه‌های این دوره به این موضوع برمی‌خوریم. با توجه به این مسأله که برخلاف زبان و فرهنگ نظامی فارسی در زبان انگلیسی تفاوت عمده‌ای میان کارد و خنجر وجود ندارد، ایراد کار را باید در درک متفاوت از این دو سلاح جستجو نمود. با توجه به این مسأله و بررسی دقیق نگاره‌های موجود، مردان صفوی همراه با خنجر از خانه خارج می‌شدند و نقشی که تاکنون برای کارد قائل می‌شدیم در حقیقت متعلق به خنجر است.

متأسفانه با زوال حکومت صفوی هنر جنگ‌افزاسازی نیز پس از قرن‌های متمادی روبه‌زوال نهاد و با ورود سلاح‌های آتشین در ارتش ایران اهمیت سلاح‌ها در میدان نبرد و پس از آن در تشریفات نیز از میان رفت.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

منابع و مأخذ:

منابع فارسی:

- ۱- ترکمان، اسکندریک. (۱۳۸۷). تاریخ عالم آرای عباسی. ترجمه ایرج افشار. تهران: امیرکبیر.
- ۲- افشار، ایرج. (۱۳۸۸). قصه حسین کرد شبستری. تهران: نشر چشمه.
- ۳- اولثاریوس، آدام (۱۳۶۳). سفرنامه آدام اولثاریوس. ترجمه احمد به پور. تهران: سازمان انتشاراتی و فرهنگی ابتکار.
- ۴- بیانی، خانابا. (۱۳۵۳). تاریخ نظامی ایران: دوره صفوی. تهران: ستاد بزرگ ارتشتاران.
- ۵- دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۷). لغت نامه دهخدا. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- ۶- ذکاء، یحیی. (۱۳۵۰). ارتش شاهنشاهی ایران از کورش تا پهلوی. تهران: شورای ارتشی جشن دو هزار و پانصدساله بنیان گذاری شاهنشاهی ایران.
- ۷- رومانسکی، دوبنچا. (۱۳۴۶). تاریخچه اسلحه سرد در ایران. بررسی های تاریخی (۱۲)، ۸۹-۱۱۲.
- ۸- زکی، محمدحسن. (۱۳۶۶). تاریخ صنایع ایران. تهران: اقبال.
- ۹- سیوری، راجر (۱۳۸۸). ایران عصر صفوی. ترجمه کامبیز عزیزی. تهران: مرکز.
- ۱۰- فلسفی، نصرالله. (۱۳۶۴). زندگانی شاه عباس اول. تهران: علمی.
- ۱۱- معطوفی، اسدالله. (۱۳۸۲). تاریخ چهارهزارساله ارتش ایران: جنگ و جنگاوری بر فلات ایران از تمدن ایلام تا ۱۳۲۰ خورشیدی. تهران: ایمان.
- ۱۲- واله اصفهانی، محمدیوسف. (۱۳۷۲). خلدبرین، هاشم محدث، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.
- ۱۳- پورداوود، ابراهیم. (۱۳۸۲). زین ابزار: جنگ ابزارهای باستانی ایران، عبدالکریم جریزه دار. تهران: اساطیر.

منابع انگلیسی:

- 14- MoshtaghKhorasani, Manouchehr, (2006), *Arms and Armor from Iran: The Bronze Age to the End of the Qajar Period*, Legat, Germany.

Webography

- 15- URL1: www.britishmuseum.org acces date (2016 / 1 / 9)
16- URL2: warfare.uphero.com acces date (2015 / 16 / 9)
17- URL3: www.harvardartmuseums.org acces date (2015 / 28 / 1)
18- URL4: shahnama.caret.cam.ac.uk acces date (2015 / 23 / 9)
19- URL5: wallacelive.wallacecollection.org acces date (2015 / 25 / 2)
20- URL6: art.thewalters.org acces date (2016 / 28 / 1)
21- URL7: jameelcentre.ashmolean acces date (2016 / 28 / 1)

